

Yeni Asur Döneminde Anadolu'daki İstihbarat Ağı

Faruk Akyüz* - Koray Toptaş**

Giriş

Asurlular, Yeni Asur olarak adlandırdığımız dönemde Mezopotamya'nın büyük bir bölümünde hatta Anadolu, İran ve Mısır'ın da bir kısmını içine alan büyük bir imparatorluk tesis etmişler ve bahsi geçen bölgeleri uzun süre egemenliği altında tutmayı başarmışlardır. Bu başarısının temel sebeplerinden biri ele geçirdiği bölgelerin en seçkin birliklerini dâhil ettiği ve askeri yenilikleri sürekli takip eden bir orduya sahip olmasıydı. Ordu, Asur emperyalist yayılımının en etkili aracı ve görünen yüzüydü. Asur İmparatorluğunun başarılarının arkasındaki diğer etken ise lojistik ve istihbarat gibi hususlardı. Asur istihbarat sistemi Persler tarafından dahi örnek alınmış başarılı bir organizasyondur. Asur istihbaratı ile ilgili en detaylı bilgiler II. Sargon dönemine aittir. Bunun sebebi hem bu dönemde Urartu ile yaşanan yoğun mücadeleler hem de Asur başkentlerinden çıkan belgelerin büyük çoğunluğunun II. Sargon dönemine ait olmasıdır. Bunun dışında Asarhaddon dönemine ait de istihbarat sistemi hakkında bilgi veren bazı belgeler mevcuttur.

İstihbarat, bilgilerin toplanması, değerlendirilmesi ve doğruluğunun tespiti gibi aşamaları içeren bir süreçti. Bilgilerin sistemli olarak hiyerarşi içerisinde üstlere aktarılması ve bu hiyerarşinin içinde her kademeden süzgecinden geçirilerek bilginin güvenilirliğinin kontrol edilmesi, doğru bir şekilde kullanılması açısından önemliydi. Özellikle stratejik öneme sahip bilgilerin toplanması ve dağıtılmasında bazı özel uygulamalar mevcuttu.¹

Bunun yanında istihbarat sisteminin iyi bir şekilde işleyebilmesi için alt yapı da gerekliydi. İyi bir ulaşım ağının varlığı bu işleyişin gerçekleşmesindeki en önemli koşullardan idi. Bu sebeple Asur kralları "*Harran/hūl šarri*" adı verilen geniş yol

* Dr. Öğr. Üyesi, Samsun Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun/TÜRKİYE, faruk.akyuz@samsun.edu.tr, ORCID:0000-0003-1132-8653

** Ar. Gör. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi, Ankara/TÜRKİYE, koraytoptas@gazi.edu.tr, ORCID:0000-0003-0897-3918

1 Simonetta Ponchia, "Communication Procedures and Administrative Structures in the Neo Assyrian Empire", *State Archives of Assyria Bulletin*, 16, (2007), s. 125.

ağları kurmuşlardı. Bu ulaşım ağının üzerinde düzenli aralıklarla kraliyet ordusu için dinlenme yerleri ve imparatorluk habercileri için geçiş noktaları olarak hizmet veren istasyonlar vardı. Her istasyonda yedek at ve görevliler bulunmaktaydı. Geçmekte olan haberciler yorgun binek hayvanlarını değiştirerek, yolculuğa kesintisiz olarak devam edebiliyorlardı. Bu da haberleşmenin hızlı bir şekilde gerçekleşmesine olanak sağlıyordu.²

Asur istihbarat sistemi içerisinde çeşitli görevlilerin varlığı belgelerden bilinmektedir. Bu sistemin içerisinde istihbarattan sorumlu olan ve saray ahalisinden olduğu bilinen *nāgīr ekalli*, istihbarat sisteminin başındaki görevliydi. SAA 20 33 numaralı mektupta geçen “*nāgīr ekalli (saray habercisi) g[irer], kralın huzurunda yeri öper ve [kralın karşısında uy]gun bir şekilde oturur. Nāgīr ekalli kralın huzurunda (ona) rapor verir*”³ ifadesi *nāgīr ekalli*’nin rolünü açıkça ortaya koymaktadır. Bu memurun birinci görevi istihbarat ve haberleşme idi. Asur Devleti’nin istihbarat sistemi içerisinde *dayyālu*, *batīqu* ve *maşşarti ša URU birāte* denilen üç temel görevli vardı. *Dayyālu* casus, kâşif gibi anlamlara gelmektedir. *Dayyālu*’ların bir hiyerarşiye sahip oldukları ve *rab dayyālu* denilen liderlerin bulunduğu birçok belgeden bilinmektedir.⁴ İstihbarat sistemi içerisinde en çok bilgi akışı sağlayan görevliler oldukları ve kiralanabildikleri anlaşılmaktadır.⁵ *Batīqu* ise hakkında çok fazla bilgi bulunmayan, kelime anlamı olarak muhbiri ifade eden görevlilerdi. Diğer görevliler ise *maşşarti ša birāte* yani şehir kalelerinin muhafızları idi. Kaleler, seferlerin ve istihbarat çalışmalarının yürütüldüğü, tehdit içeren bölgelerin yakından takip edildiği önemli askeri yapıları.⁶ Komşu devletlerin sınırında yer almaları sebebiyle etraflarındaki hareketliliklerden haberdar olabiliyorlardı. *maşşarti ša birāte*’lerin istihbaratları,

2 Karlheinz Kesser, “Royal Roads and other questions of the Neo-Assyrian Communication System”, in S. Parpola and R. M. Whiting (Hrsg.), *Assyria 1995. Proceedings of the 10th Anniversary Symposium of the Neo-Assyrian Texts Corpus Project*, Helsinki: Helsinki University Press (1997), s. 129-136; Guo Honggeng “The Assyrian Intelligence Activities during the Assyrian Empire”, *Journal of Assyrian Academic Studies*, 18/2 (2004), 59-71, s. 67.

3 SAA 20 033 i 7-i 10.

4 SAA 1 82: Ay. 6; SAA 1 239: 9; SAA 6 164: Ay. 7; SAA 7 9: Ay. i.31; SAA 18 94: 12; Cahit Günbattı, Salih Çeçen, Gürkan Gökçek, Faruk Akyüz, *Kahramanmaraş’ta Bulunmuş Yeni Asurca Belgeler*, TTK Yayınları, Ankara 2020, No. 23: Ay. 20.

5 SAA 5 105; Karen Radner “Hired Labour in the Neo-Assyrian Empire”, *State Archives of Assyria Bulletin* 16, 2007, s. 190. Kültepe’den çıkan Eski Asurca belgelerden de bilinen bu görevlinin, o dönemde Anadolu şehir devletleri arasındaki mücadeleler sürecinde rol aldıkları bilinmektedir. Bkz. Salih Çeçen, “mütānū in den Kültepe – Texten, *Ar/An* 1, Ankara 1995, s. 43-72.

6 Bradley J. Parker, “Garrisoning the Empire: Aspects of the Construction and Maintenance of Forts on the Assyrian Frontier”, *Iraq*, 59, 1997, s. 77.

buldukları eyaletin valilerine gönderdikleri ve valilerin emri altında çalıştıkları anlaşılmaktadır. İstihbarat sisteminin en alt seviyesinde yer alan ama asıl bilgileri toplayan bu görevliler, düşman birliklerinin yol, köprü ve geçitlerdeki hareketlerini, düşman kentlerinin kapılarındaki hareketleri takip etmekteydiler.⁷

Alt seviye diyebileceğimiz fakat arazide istihbarat toplayan elemanlar istihbarat sisteminin bir parçası olduklarını, üstlerinde birçok görevlinin bulunduğunun farkındaydılar. Bunun en önemli göstergesi Şamaş-abu-uşur tarafından, bağlı bulunduğu valiye gönderdiği belgenin sonunda şu ifadenin yer almasıdır: “*sana gönderdiğim bilgiyi saraya ulaştı*”⁸ Ayrıca II. Sargon döneminde Babil’de aktif olarak rol oynadığı anlaşılan Marduk-naşir tarafından *sukkallu* (vezir)’ya gönderilen raporun sonunda benzer ifadeler yer alır: “*Efendim vezire raporu gönderdim. Efendim sarayda bildirsin.*”⁹ Fakat alt seviyedeki istihbarat elemanlarının birbirlerinden haberdar olmadıkları söylenebilir. Bu durum herhangi bir istihbarat memurunun yakalanması durumunda düşmana diğer üyeler hakkında bilgi vermesini ve çözülmenin yaşanmasını engellemekteydi. Asur istihbarat sisteminde, görevlilerin elde ettiği bilgiler valiye gönderilirdi. Vali, edindiği istihbaratı ya saray erkânına ya da direk krala gönderirdi.

Alt seviyedeki istihbarat elemanları dışında, düşman için çalışan görevlilerin yakalanarak konuşturulması bir başka istihbarat elde etme yöntemi ve bunlar *ša lišanu* olarak adlandırılmaktaydı. Bunların dışında Asurluların, tüccarlardan, çobanlardan, kaçaklardan kısaca bilgi edilebilecek her türlü imkânı kullanarak yoğun bir istihbarat çalışması yürüttükleri anlaşılmaktadır. Aşşur-uşallim tarafından Asarhaddon’a gönderilen belgeden¹⁰ Asur merkezinin özellikle kaçakları yakından takip ettikleri ve bu amaçla sınırlardaki muhafızlara emir verildiği anlaşılır. Belge, istihbarat raporlarının, mühürlenerek ve hızlı bir şekilde gönderilmesi gibi bazı prosedürlerin bulunduğu işaret eder.

Anadolu’daki Asur eyaletlerinden yeterli sayıda özel arşivin henüz çıkmamış olması Anadolu’da, başta *dayyālu* ve *batīqu* gibi görevlilerin tespitini zorlaştırmaktadır. Kahramanmaraş’tan kaçak kazılarda geçirilen tabletlerden birinde Mannu-iri

7 Tamas Dezsö, “Neo-Assyrian Military Intelligence”, in: Neumann, H., et al., eds., *Krieg und Frieden im Alten Vorderasien, 52e Rencontre Assyriologique Internationale*, Münster, 17.-21. Juli 2006, (*Alter Orient und Altes Testament*, 401), Münster 2014, s. 226.

8 SAA 15 186: A7.7-10.

9 SAA 17 136: A7.6-9.

10 SAA 16 148.

isimli *rab dayyālu*'nun MÖ 658 yılında görev yaptığı anlaşılmaktadır.¹¹ Bu kişinin altında bir istihbarat yapılanmasının mevcudiyetinin olduğu söylenebilir. Bu tür arşivlerin ortaya çıkması Anadolu'daki, alt seviyede bulunan istihbarat görevlileri hakkındaki bilgilerimizin artmasına imkân verecektir.

Asur İstihbarat Ağı Organizasyonu

Asur Devleti'nde toplanan bütün istihbaratlar nihayetinde krala iletilirdi. Kral; veliaht, *rab šaqe*, *sukkallu* (vezir), *sartennu* (hâkim başı), *masennu* (hazineci), *nāgîr ekalli*¹² (saray habercisi) ve *šanu ša nāgîr ekalli* (saray habercisinin vekili)'den raporlar almaktaydı. Kral ayrıca vassal krallardan da raporlar almaktaydı. Asur kralları, vassal antlaşmalar ile kendisine istihbarat sağlamayı da garanti altına alıyordu. Büyük bir kısmı kırk olan SAA 2 13 numaralı vassal antlaşmasında Asur kralı vassal krala “*duyduğun hiçbir şeyi benden gizlemeyeceksin*”¹³ diyerek, kendisine istihbarat sağlamasını istemektedir. İstihbarat sisteminin en önemli yapı taşı ise sınır eyaletlerinde bulunan valiler oluşturmaktaydı. Bu valilerden gelen bilgiler büyük önem arz etmekteydi.¹⁴

Asur istihbarat sisteminin amacı Asur'un düşmanı ya da rakibi olan devletlerin faaliyetlerini izleyerek gerekli önlemleri almaktır. Asur istihbaratının amaçlarından birisi de Asur egemenliği altındaki vassal devletlerin faaliyetlerini ve onların Asur'a olan sadakatini takip etmektir.¹⁵

Asur'un bu dönemde en önemli rakiplerinden biri Urartu Devleti olduğu için buradaki valilerden gelen raporlar daha büyük öneme sahipti. İstihbarat teşkilatında valiler doğrudan krala rapor yazabilirken erkân yazamıyordu. Doğrudan validen rapor alan *nāgîr ekalli* de böyle bir istisnaya sahipti. Kral ile istihbarat sisteminin diğer seviyelerdeki üyelerinin doğrudan bağlantısı bilgi akışının daha etkin ve hızlı gerçekleşmesini sağlıyordu. Aynı olayla ilgili farklı kaynaklardan sunulan raporlar olayın resminin daha iyi anlaşılması ve bilinmesine imkân veriyordu. Bu aşamada, kimin önemli bilgi akışını geciktirdiği ya da hangi görevlinin bilgi akışını engellediği ortaya çıkmaktaydı ve buna göre tedbirler alındığı söylenebilir.¹⁶

11 Günbattu vd., *age.*, s. No. 23: Ay. 20.

12 Josette Elayi, *Sargon II, King of Assyria*, Atlanta 2017, s. 34.

13 SAA 02 013; iii 10.

14 Dezsó, agm., s. 222; Bkz. SAA 5 21-26.

15 Peter Dubovský, *Hezekiah and the Assyrian Spies: Reconstruction of the Neo-Assyrian Intelligence Services and Its Significance for 2 Kings 18–19*. Biblica et Orientalia 49. Rome: Pontifical Biblical Institute, 2006, s. 29.

16 Dezsó, agm., s. 222.

İstihbarat sistemi içerisinde veliaht prensin önemli bir görevi vardı. Veliaht prens çeşitli yerlerden gelen istihbaratları değerlendirerek, düzenleyip krala sunardı. Bu durumu Sanherib'in veliahtlık yıllarında açıkça görmekteyiz. Sanherib kendisine gelen raporları yeniden tanzim ederek II. Sargon'a iletmekteydi. Bu raporlar bazen tek bir tablette toplanıp kim tarafından yazıldığı raporun hem başında hem de sonunda vurgulanıyordu.

İstihbarat ağı içerisinde *rab šāqê*'ye de önemli görevler düşmekteydi. *Rab šāqê* Na'id-ilu'nun bizzat kralla istihbarat paylaşımı içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Bir mektubunda kralın kendisinden casuslarını gönderip Urartu ile ilgili detaylı rapor hazırlamasını istemektedir. Önemli kısmı kırık olan mektubun başlangıç kısmı şöyledir:

“Efendim kralın [bana] ver[di]ği emirlere gelince: Elçilerini [Bi]rate'ye gönder ve Urartular (hakkında) bana ayrıntılı rapo[r] gönder.”¹⁷

Asur kralı kendine gelen istihbaratın güvenilirliğinden emin olmak istiyordu. Kral'ın gelen istihbaratlara bakarak doğru adımları atması ve bazı sorunlar ortaya çıkmadan önlemler alması devleti açısından önemliydi. Bu nedenle kral gelen bilgilerin doğruluğundan emin olmak için ayrıntılı raporlar da istemekteydi. *Rab šaqe* Na'id-ilu'dan gelen mektupta kendisinden ayrıntılı bir rapor istendiğini görüyoruz. Asur kralı gelen istihbaratın güvenilirliğine bu raporlara bakarak karar veriyor olmalıydı. Mektubun tercümesi şöyledir:

...efendim kralın [bana ver]diği emirler doğrultusunda: “Bi[rate]ye sizin habercilerinizi gönderdim ve (onlar) [Urartular] hakkında detaylı rap[orları] bana gönderecekler. (devamı kırık)”¹⁸

Anadolu'dan Gelen İstihbarat Raporları

Asur devletinin Urartu sınırı idari açıdan üç bölgeye ayrılmıştı;

1. Doğu bölgesi *masennu* (hazineci) ve *nagîr ekalli*'nin (saray habercisi) kontrolündeydi. *Masennu* Tāb-šār-Aššur, Aššūr-rēšūwa ve Kumme kralı Ariye den raporlar almaktaydı ve bunları Sanherib ya da II. Sargon'a iletmekteydi. *Nagîr ekalli* de Nabû-lē'i, Aššūr-bēlu-da'an ve Aššūr-rēšūwa'dan raporlar almakta idi ve raporlarını doğrudan krala iletmekteydiler.

17 SAA 5 128: 6-9; Mektup yazarının isminin yer aldığı kısım büyük oranda kırıktır. Baştaki “na” işaretinden dolayı bu isim Birate valisi Nabû-lei olarak tamamlanmış SAA serisi içerisinde böyle yer almıştır. Fakat bu ismin *rab šāqê* Na'id-ili olması daha yüksektir. Birate valisinin Birate'ye casus göndermesinin mantıklı bir açıklaması yoktur. Bkz. Ponchia, agm., dn. 14.

18 SAA 5 128.

2. Merkez bölge *rab šāqe*'nin kontrolünde idi¹⁹. Kendisinin doğrudan krala gönderdiği mektupları mevcuttur fakat istihbarat kaynakları hakkında detaylı bilgiye sahip değiliz.
3. Batı sınırı ise Amīdu, Tīdu, Tuşhan ve Bīrāte bölgeleri valilerinin kontrolündeydi ve buradan sağlanan istihbarat bilgileri valiler aracılığı ile merkeze iletilmekteydi. Asur valileri Asur İmparatorluğunun belkemiği konumundaydılar. Valiler eyaletlerini hem askeri komutanı hem de idarenin başıydı. Kendi istihbarat ağlarına sahiptiler. Amaçları eyaletlerine karşı yönelebilecek askeri tehditleri önlemektir. Valilerin en önemli görevi sınır bölgesinde ve sınırın yukarısındaki askeri hareketlilikleri izlemek, Urartu'nun amaçlarını araştırmak ve sınırları güvende tutmaktır.

Asur'un Anadolu'daki istihbarat sisteminin temel amacı Urartular hakkında bilgi edinmektir. Asur merkezi, istihbarat raporları sayesinde Urartu kralının, ileri gelenlerinin, valilerinin, komutanlarının ve Urartu askerlerinin nerede olduğunu bilebiliyordu. Asur kralı, kendisine iletilen istihbarat sayesinde Urartu'nun valilerinin ve askerlerinin Urartu'nun hangi şehrinde veya bölgesinde konuşlandığından haber olabiliyor, atacağı adımları ve stratejileri bu istihbarat sayesinde belirleyebiliyordu.²⁰

Asur'un Anadolu'daki istihbarat sisteminin işleyişinde valilere önemli görevler düşmekteydi. Zaten Anadolu'dan elde edilen istihbaratın büyük çoğunluğunun valilerden geldiğini belgelerde açıkça görülmektedir. Asur kralları, Anadolu'daki vassal kralları sayesinde de istihbarata ulaşabiliyorlardı. Anadolu'dan istihbarat akışını sağlayan diğer bir unsur da Asur'un bölgedeki temsilcileriydi. Kumme'de kraliyet temsilcisi olarak görev yaptığı düşünülen Aššūr-rēšūwa'dan gelen belgeler, Anadolu'daki Asur temsilcilerinin istihbarat sistemi içerisindeki yerlerini anlamamızı sağlaması açısından önemlidir. Bu belgeleri Dezső, Urartu ile ilgili istihbarat raporları açısından şu üç başlık altında toplamaktadır;

- 1- Urartu valisi ve erkânı nerede? Askerleri nerede? Askerlerin türü ve sayısı nedir?
- 2- Urartu kralı nerede? Saray erkânından kimler ve hangi birlikler onunla?
- 3- Urartu kralının seferleri.

19 *rab šāqe*'nin eyaletinin merkezi muhtemelen Mardin ile Hasankeyf arasındaki bölgede bulunuyordu. Bkz. Koray Toptaş ve Faruk Akyüz, "A Neo-Assyrian Sale Contract from the Province of the Chief Cupbearer (*rab-šāqê*) kept at the Hasankeyf Museum (Batman)", *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* aop, 2020, 1-11.

20 Dezsö, agm., s. 231.

Asur'a Anadolu'dan istihbarat sağlayan bazı kişiler şunlardır: Amīdu valisi Liphur-Bēl, Tidu valisi Aşıpa, Tuşhan Valisi Şa-Aşşur-dubbu, Kumme kralı Ariye ve Kumme'de bulunan kraliyet temsilcisi olarak görev yaptığı düşünülen Aşşur-reşūwa.

a. Amīdu Valisi Liphur-Bēl'den Gelen Belgeler

Amīdu²¹ Asur'un Anadolu'daki önemli eyalet merkezlerinden birisiydi. Amīdu stratejik konumda bir kent olması sebebiyle buradan gelen istihbarat önem arz etmekteydi. Amīdi valisi Liphur-Bēl (Nashir-Bēl) tarafından II. Sargon'a yazılan mektupta da şu bilgiler yer almaktadır:

“...Bel[ki efendim kral] diyecek: “Urartularla ilgili hiç haber var mı?”
O hala orada; oradan kimse gelmedi ve onlarla ilgili henüz hiç haber duymadık...”²²

Yukarıdaki ifadeden de anlaşılacağı üzere Amīdu, özellikle Urartu sınırlarını izlenmesi ve merkezin bilgilendirilmesi hususunda önemli bir göreve sahipti. Liphur-Bēl'in II. Sargon'a gönderdiği başka bir mektupta da Urartu topraklarında yer alan *Harda*²³'daki bir gerginlikle ilgili durumu rapor etmektedir. Raporlardan ilki şöyledir:

“Urartular ile ilgili habere gelince, karşımdaki valiye gönderdiğim haberci geri geldi; O kral gibi onunla konuştu, efendim, bana yazdı, şöyle diyor: ‘Biz barış içinde iken neden bizim kalelerimizi ele geçirdin?’ Şöyle dedi: ‘Ne yapmalıyım? Eğer senin bölgene ya da kalelerine izinsiz girersem, bana hesap sor.’ Askerleri onun (Urartu valisi) ile toplandı. O Harda şehrinde izlemeyi sürdürüyor. Bu onun(la ilgili) rapor(u)dur.”²⁴

Amīdu'nun karşısında Harda şehri yer almaktadır ve buranın Urartu valisi Asur'un buradaki kalelerine saldırmaktadır. Liphur-Bel'e ait bir diğer raporda da Amīdu'nun karşısında yer alan Urartu valisinin vali yardımcısıyla birlikte Harda şehrinde izlemeye devam ettikleri ve Tūruşpa'ya kadar olan şehirlerde birliklerin konuşlandırıldığı *dayyālu*'lardan gelen raporlardan anlaşılmıştır. İlgili mektubun tercümesi şöyledir:

21 Diyarbakır. Bkz. Micheal Roaf, *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East.*, NewYork/Oxford 1990. s. 230.

22 SAA 5 1: 7- Ay. 4.

23 Urartu eyaleti, Liphur-Bēl tarafından yönetilen Asur eyaletinin karşındaydı. Sonuç olarak, bu Urartu eyaleti, Elâziğ'i Bingöl ile bağlayan yol boyunca yayılmış vadiler arasında yer almış olabilir. Bkz.; Peter Dubovský, *ag.e.*, s. 38.

24 SAA 5 2: 6-Ay. 9.

“Urartulularla ilgili haberlere gelince; Keşif için gönderdiğim casuslar (dayyālu) beni şöyle bilgilendirdi: ‘Karşımdaki vali, Harda şehrindeki vali yardımcısı, karşımdaki vezir (sukkallu) ile birlikte izlemeye devam ediyor. Turuşpa’ya kadar şehir şehir birlikleri yerleştirdiler.’”²⁵

Yukarıda tercümesi verilen mektuplarda aynı süreçle ilgili istihbarat raporlarını içermektedir. Urartu valileri ve erkânı Asur bölgesini gözetleyerek ve başkentlerine kadar her şehri birliklerle takviye ederek olası Asur saldırılarına karşı önlemlerini almışlardır. Liphur-Bel’in bir diğer mektubunda ise Urartu devletinin *dayyālu*’larından bahsedilmektedir. Bu ifade iki devlet arasındaki yoğun istihbarat mücadelesini de yansıtır.

İlgili belgede Asur ile Urartu arasında tampon bölge görevi gören, Hubuškia ülkesi kralının ülkelerine Urartulu casus (*dayyālu*) girmesi durumunda ateş yakarak haber gönderdiğini belirtmektedir.²⁶

b. Tuşhan Valisi Şa-Aşşur-Dubbu’dan Gelen Belgeler

Tuşhan (Ziyaret Tepe)²⁷ Asur’un Anadolu’daki önemli diğer eyalet merkezlerinden bir diğerydi. Tuşhan valisi Şa-Aşşur-dubbu’ya ait mektuplar Urartu ve Şubria meseleleriyle ilgilidir. Şa-Aşşur-dubbu’nun Urartu’nun birçok bölgesinden çeşitli bilgiler topladığı aşağıda tercümesi verilen kırık tabletten anlaşılmaktadır.

“Efendim krala kölen Şa-Aşşur-dubbu. Efendim krala sağlık sıhhat dilerim. Efendim kralın toprakları ve kaleleri iyi durumdadır. Efendim kralın Penzâ’daki rahibin haberlerine gelince. Urartu kralı ne gönderdi ve neye hükmetti onun için”²⁸

Belgenin sağlam kısımlarında Şubriya kralı Hu-Teşub ile Rusa arasındaki meselelerin dahi öğrenildiği görülmekte ve bunlar II. Sargon’a iletilmektedir.²⁹

Vali tarafından yazılan bir mektupta da asker kaçaklarının yakalanıp Asur’a getirilmesi için görevlendirilen memurlar Şubriyalılar tarafından yakalanıp esir alınmıştır. Mektubun tercümesi şöyledir:

25 SAA 5 3: 6 – 14.

26 SAA 5 12: 6 – 13.

27 Ziyaret Tepe, Diyarbakır ilinin Bismil ilçesi güneydoğusunda, Dicle ve Batman Çayı’nın birleşme noktasının 20 km. batısında, Dicle’nin güney kıyısında yer alan bir höyüküdür. Ayrıntılı bilgi için bkz.; Timothy Cecil Matney, John Macginnis, Dirk Wicke ve Kemalettin Köroğlu, *Ziyaret Tepe: Asur İmparatorluğu’nun Anadolu Sınırlarını Keşfederken*, İstanbul 2017, s. 21-27

28 SAA 5 31: 1-10.

29 SAA 5 31: Ay. 7-29.

“Penzâ'daki asker kaçakları için altı askerle iki hadım ve bir mühür(lü emir) yolladım; iki takım komutam ile ayrıldılar ve adamları getirdiler. Orada akşam yemeği yediler; Şubriyalı'nın (kral) kardeşi de onlarla akşam yemeği yedi. Onlar birlikte yola çıktılar ve evlerinin yolu üzerindeydiler, Şubriyalılar puslu kurarak onlara saldırdı ve iki hadımı ve altı askeri yakaladılar. Her iki takım komutanım kaçtı. Ona yazdım: “Askerleri serbest bırakın!” ama dedi ki: “(meseleyi) sorgulayacağım; [eğ]er ülkemdeyseler, onları geri vereceğim.” İzlerini bizzat ta[kip] ettim, ama askerleri (çoktan) kaleye götürdüler...”³⁰

İki takım komutanının kaçarak olayı Şa-Aşşür-dubbu'ya bildirdiği anlaşılmaktadır. Bu olaydan sonra valinin bizzat giderek memurlarının izini sürdüğü anlaşılmakta ama aldığı bilgiye göre bunların çoktan kaleye kapatıldığı anlaşılmaktadır. Yukarıdaki raporla bağlantılı olabilecek bir diğer belgede ise II. Sargon Şa-Aşşür-dubbu'ya şu emri vermiştir:

“Ben (vali) efendim krala Şubriya kralının [benim adamlarımı] yakalamasıyla ilgili yazdığımda, efendim kral [şöyle cevap verdi]:

‘Senin adamların kadar onun adamını yakala (esir et) seninkiler bırakılana [kadar]’. ...Tuttum ...”³¹

Bir başka belgede³² kralın Urartulularla ilgili haberleri sorduğu ve araştırma yapmasını istediği anlaşılmaktadır. Belgenin devamındaki satırlardan mesele tamamıyla anlaşılammamaktadır. Belgenin devamı, Dür-Şarrukin inşası için Şubriya bölgesinde kesilen ağaçlarla ilgilidir.

c. Tidu Valisi Aşıpa'dan Gelen Raporlar

Tidu³³ valisi Aşıpa'nın II. Sargon'a gönderdiği mektupların bir kısmı Dür-Şarrukin inşası için gerekli malzemenin tedariki bir kısmı ise Urartu valilerinin hareketleri ve Urartu şehirlerindeki hareketliliklerle ilgilidir. Birçok mektubun ilk satırlarından sonrası kırık durumdadır. Bu mektuplardan sınır bölgelerindeki gerginlikle ilgili önemli bir mektupta Aşıpa şöyle demektedir:

“Karşımızdaki Pulua şehrinde üç vali (ve) Danibani şehrinde üç vali yük hayvanlarıyla birlikte toplandılar. Biz karşımızdakileri izlemeye devam ediyoruz. Bütün halk surlarımızın içerisinde, öküzler ve koyunlarımız nehrin bu tarafında. Tetikte ve izlemeye devam ediyoruz.”³⁴

30 SAA 5 34: 1-Ay. 9.

31 SAA 5 33: 6-12.

32 SAA 5 34.

33 Üçtepe (Kerh/Diyarbakır) bkz.; Parpola and Porter, *age.*, s. 17.

34 SAA 5 21: 11-k. 22.

Mektup, nehrin Asur ve Urartu arasında doğal bir sınır oluşturduğunu göstermektedir. Urartu valilerinin yük hayvanlarıyla birlikte toplanması bir hazırlığın göstergesi olarak kabul edilebilir. Yukarıda bahsettiğimiz bazı mektuplarında gösterdiği gibi Urartuluların Asur şehirlerine saldırarak belki de ganimet elde etmeyi amaçladıkları söylenebilir.

Oldukça kırık iki diğer mektupta da Aşıpa karşısındaki Urartulular ve valilerle ilgili raporlarının mevcudiyeti anlaşılmaktadır.³⁵ Yukarıdaki rapor ve diğer fragmanlar Tidu şehrinin karşısındaki Urartu mevcudiyetini ve birbirlerini yakından izlediklerini göstermektedir.

Aşıpa'nın II. Sargon'a gönderdiği mektupta Abâ şehri üzerinden geçişini korumak için bazı askerleri casus (*dayyālu*) olarak görevlendirdiğini belirtmektedir.³⁶

d. Aššūr-rēšūwa'dan Gelen Raporlar

Aššūr-rēšūwa, Asur istihbarat sisteminin en önemli ve en dikkat çeken şahsıdır. Ariye meclisinden/saray halkından olan Aššūr-reşūwa'nın Kumme'ye kraliyet temsilcisi (*qēpu*) olarak atanmış olduğu düşünülmektedir.³⁷ Aššūr-rēšūwa muhtemelen Asur'un orta sınır bölgesindeki istihbarat teşkilatının amiriydi. Kendi bölgesine uzak olan yerlerden de istihbarat raporları almaktaydı. Bu durum onun bağlantılarının Urartu bölgesinin içine hatta Urartu vassallerinin ve Urartu'nun sarayına kadar ulaştığını göstermektedir. Öyle ki bazı mektuplarda başkent Țurušpâ'dan bazı bilgiler aktarıldığı görülmektedir.³⁸

Aššūr-rēšūwa, Urartu'nun sadece Asur ile alakalı değil diğer devletlerle olan mücadeleleri hakkında II. Sargon'a raporlar iletmekteydi. Manna ve Urartu mücadelesi hakkındaki raporu şöyledir:

“Mannahlar, deniz kenarındaki Urartu şehirlerine saldırdı (fakat onlar ayrıldı ve gittiler. Muşaşir valisi Abaluqunu ve Kar-Sipar[ri] valisi Tunbaun (sınırı) korumak için Manna sınırına gittiler. Urartulular Țurušpâ'da dua ediyor. Bütün valiler onlarla.”³⁹

35 Bkz. SAA 5 22, 23.

36 SAA 5 24: 13-15.

37 SAA 5 106 numaralı mektupta Kumme'de bir *qēpu*'nun görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Emin olmamakla birlikte Aššūr-rēšūwa'nın aktif görevi nedeniyle bu görevdeki kişinin o olduğu düşünülmektedir. Bkz. SAA 5 xxii, Dubovský, *age.*, s. 451-452.

38 SAA 5 84, 85, 91, 93.

39 SAA 5 84: 4-Ay. 8.

Aşşūr-rēšūwa'nın üç raporu ise Urartu kralının sefere çıkışı ve birliklerinin konumuyla ilgilidir. Tabletlerin tercümesi şöyledir:

“Nisan ayının başın[da] Urartu [kra]lı Tūrušpâ şehrinde ayrıldı Elizzada'ya gitti. Ordu komutanı Kaqqadanu Waisi'ye gitti. Kralın bütün askerleri arkasından Elizzada'ya yürüyor.”⁴⁰

“Urartunun [5] valisi Waisi'ye girdi. Karşımızdaki vali Setinu, Ukkuluların karşısındaki Kaqqadanu, Qaniun (valisi) Sakuatâ, Alzi (valisi) Siplia, Armiralıu (valisi) Tuki. Bunlar onların isimleridir. Onlar 3 birlik komutanıyla Waisi'ye girdiler. Şimdi arkalarından ülkenin askerlerini artırıyorlar. Ordu hazırda tutuluyor. Kral Tūrušpâ'dan yola çıktı ve Wazaun'a gitti.

Efendim kralın bana yazdığı ‘casusları (dayyālu) gönder’ Onları iki kez gönderdim. İlk geri geldiklerinde bana şunları söyledi: ‘diğerleri henüz gözükmedi’”⁴¹

“Efe[ndim] krala: kölen Aşşūr-rēšūwa, efendim krala sağlık sıhhat diliyorum 3000 yaya asker (şepu), onların liderleri ve karşımdaki vali Setini'nin kallāpu askerlerinin komutanı Muşaşir'e doğru yola çıktı ve Siyah Nehri geçtiler. Setini'nin bütün yük hayvanları onunla.

Ukku'nun karşısındaki vali Sunâ'nın askerleri de Muşaşir'e doğru yola çıktı. Kralın (Urartu kralı) Waisi'de olduğunu duydum, o gidecek ama henüz yola çıkmadı.”⁴²

Urartuluların Kimmerler ile mücadelesinde 9 valinin öldürüldüğü ve Urartu kralının at sırtında gizlice kaçmak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Urartu'nun geri kalan birlikleri kralın kurtulup kaçtığını görmedikleri için onun ölmüş olduğunun sanıp onun oğlu Malartua'yı kral ilan etmişlerdir.⁴³ Bu durumu fırsat bilen Urartu ileri gelenleri tahtı ele geçirmek için komplo düzenlemişlerdir. Aşşūr-rēšūwa'nın Kumme'den gönderdiği belgede bu girişimin başarısız olduğu ve Urartu kralının olayın arkasındakileri soruşturduğu belirtilmektedir. Belgenin tercümesi şöyledir:

“Efendim krala: kölen Aşşūr-rēšūwa, efendim krala sağlık sıhhat diliyorum. Krala hakkında yazdığım baş terzi Naragê ile ilgili olarak: “Krala karşı komplo kuran O ve onu takip eden hainlerin 20'si tutuklandı”- Urartu kralı şimdi Tūrušpâ'ya girdi ve onları sorguladı. Onlar dışarı sürüklendiler ve

40 SAA 5 86: 4-12.

41 SAA 5 87: 4-Ay:9.

42 SAA 5 88.

43 SAA 5 90.

komploya katılan insanların geri kalanını öldürdüler. haremağalarını ve sakallı saray erkânını içeren 100 adam. Abliqnu'nun kardeşi başkumandan Urşenê Tūruşpâ'ya geldiğinde tutuklandı. O (kral), Abliuqnu Tūruşpâ'ya geldiğinde, onu ve onun kardeşi hakkında sorguladı. Hiçbir kılıç çekilmedi. Onların gitmesine izin verildi. Kral olan Işiyē'ye gelince, efendim ana yazılan, kimse onun nerede olduğunu bilmiyor; Sorgulamaya devam ediyorum ama kimse onun hayatta olup olmadığını söyleyemiyor. Ukku⁴⁴'ya gönderdiğim haberci, hiçbir zaman onun izini göremiyor; O (kral) sorgulamaya devam ediyor, ama kimse ona hiçbir şey söylemiyor. Şimdi soruşturmak ve araştırmak için (casuslar) gönderiyorum ve efendim krala (tekrar) yazacağım.”⁴⁵

Aşşūr-rēşūwa, Urartu'nun başkentinden haberler alabilecek güçte bir istihbarat sistemine sahipti. Onun bu gücü, II. Sargon ile doğrudan iletişim halinde olmasının en önemli sebeplerinden olmalıdır. II. Sargon ona bu konuda güveniyor ve istihbaratlarını önemsiyor olmalıydı ki onunla arasına vali ya da erkândan kimselerin girmesini istememiş olmalı. II. Sargon Aşşūr-rēşūwa'ya yapması gerekenler hakkında da emirler vermekteydi. Bir mektubunda ona şu emirleri verdiği anlaşılmaktadır:

“Efendim krala, kölen Aşşūr-rēşūwa. Efendim krala sağlık sıhhat diliyorum. Efendim kralın bana yazdığına gelince: “Detaylı rapor bulmak için casuslarımı Tūruşpâ çevresine gönder.”⁴⁶

Aşşūr-rēşūwa tarafından II. Sargon'a gönderilen bir diğer mektupta da Urartulu askerlerin sayısı, türü ve nerede bulduklarıyla ilgili bilgiler sunulmaktadır. Mektubun tercümesi şöyledir:

“Efe[ndim] krala: kölen Aşşūr-rēşūwa, efendim krala sağlık sıhhat diliyorum. 3000 yaya asker (şepu), onların liderleri ve karşımdaki vali Setini'nin kallâpu askerlerimin komutanı Muşaşir'e doğru yola çıktı ve Siyah Nehri geçtiler. Setini'nin bütün yük hayvanları onunla. Ukku'nun karşındaki vali Sunâ'nın askerleri de Muşaşir'e doğru yola çıktı. Kralın (Urartu kralı) Waisi'de olduğunu duydum, o gidecek ama henüz yola çıkmadı.”⁴⁷

Aşşūr-rēşūwa, kurduğu istihbarat sistemiyle Asur vassallerini bile gölgelediği

44 Şırnak. *Bkz.*; Parpola, S. and Porter, *age.*, s. 17; Engebeli ve dağlık araziye sahip olması sebebiyle Asurlular Ukku'yu vassalı olarak egemenliği altına alamamıştır. *Bkz.*; Dubovski, *age.*, s. 54.

45 SAA 5 91.

46 SAA 5 85: 1-5.

47 SAA 5 88.

gözükmektedir.⁴⁸ Çeşitli konularla ilgili istihbarat sağladığı anlaşılmaktadır. Aşşur-reşūwa raporlarını *masennu*'ya⁴⁹ *nagir ekalli*'ye⁵⁰ veliaht prense ya da krala göndermekteydi. Mektubundan krala ve yüksek dereceli memurlara paralel raporlar gönderdiği anlaşılıyor:

“... efendim bu konunun [özünü] bilmeli. Saraya bu mektupta yazarlarla ilgili her şeyi yazacağım; efendime (masennu) sadece doğrulanmış bilgileri yazıyorum.”⁵¹

Masennu'ya yazdığı bu mektubunda “*Saraya bu mektupta yazarlarla ilgili her şeyi yazacağım*” ifadesinin kralı işaret ettiği açıktır. Yine Aşşur-reşūwa'dan gelen bir belge Urartu ordusunun Waisi'de toplanmasıyla ilgilidir. Belgenin tercümesi şu şekildedir:

“[Efendim krala: kölen Aşşūr-rēšūwa, efen]dim krala sağlık [sıhhat diliyorum.] Urar[tulu] [beş] yönetici Waisi'ye girdi; bizim karşımızdaki yönetici Setinu, Ukku'nun karşısındaki (yönetici) Kaqqadanu; Qaniunlu Sakuatâ; Alzili Siplia, Armiralili Tuki; bunlar onların isimleridir. Onlar Üç birlik komutanıyla Waisi'ye girdiler. Şimdi onlar (vardıktan) sonra, ülkenin vergilerini yükselttiler; orduyu hazırda tutuyorlar. Kral Turuşpa'dan ayrıldı ve Wazaun'a gitti. Kralla ilgili olarak, efendim, bana yazdı: “Gözcüleri yollaayın!” Onları iki kez gönderdim: ilk geri geldi ve bana bunları anlattı; diğerleri henüz geri gelmedi.”⁵²

e. Kumme Kralı Ariye'den Gelen Belgeler

II. Sargon döneminde tamamıyla Asur'un egemenliğine giren Kumme⁵³, Asur'un vassal krallıklarından birisi olmuştu.⁵⁴ Ariye'nin Sanherib'e gönderdiği onun da II. Sargon'a ilettiği mektubundan Ukku kralının, Urartu kralına yazdığı mektubun içeriğinin Ariye ya da onun bir casusu tarafından öğrenildiği anlaşılmaktadır.⁵⁵

48 SAA 5 104- 107.

49 SAA 1 41, 43; SAA 5 96, 97.

50 SAA 5 113.

51 SAA 5 96.

52 SAA 5 87.

53 Ulluba (Zaho'nun) kuzey batsına lokalize edilen Kumme (Bkz.; Dubovski, *age.*, s. 50), Türkiye sınırları içerisinde 37°20.83'N 42°44.69'E koordinatlarında olduğu belirtilmektedir. Bkz.; Roaf, *age.*, s. 231.

54 Dubovski, *age.*, s. 50.

55 Dezsö, *agm.*, 230.

“Efendim kral[a]: [kölen] Sanherib... [Ariye'nin] elçi[si huzuru]m[a] geldi:

“[Ukku'nun] (kralı) Urartu kralı[na yazdı] Asur kralının [valile]ri [Kumme'de bir kale] inşa ediyorlar ve Urartu kralı valilerine (şu) emirleri [verd]i: “Birliklerinizi toparlayıp yola çıkın Kumme'deki insanların içinden Asur kralının valilerini canlı olarak yakalayın ve bana getirin.” Ben henüz tüm bilgile sahip değilim ancak daha fazla bilgi edinir edinmez mümkün olduğunca hızlı bir şekilde veliaht prense bilgi vereceğim ki bana acele birlikler göndersin. Bu Ariye'nin raporuydu.”⁵⁶

Kırık bir belgede kiralık olarak tutulan bazı casusların Kumme'den hareket ederek istihbarat toplamaya gittikleri fakat henüz geri dönmedikleri belirtilmektedir. Belgenin devamında şu ifadeler yer almaktadır.

“Kumme'den yola çık[an] kiralık casuslar, henüz dönmediler. Efen[dim] kral sorup araştırın. Belki onlar (diğer Kummelilerle) sürgün edilmiş olabilir. Efendim kral onları Kumme'ye geri göndermeli. Efendim kral onlara Urartu'da ihtiyaç olduğunu ve onların Asur ülkesinde kiralık olduğunu biliyor.”⁵⁷

Bu belgeler Kumme ülkesinden hem Aşşūr-rēšūwa hem de kral Ariye aracılığıyla Sargon'a raporlar ileildiğini göstermektedir. Farklı kaynaklardan gelen bilgiler, raporların güvenilirliğinin kontrolü açısından da önemlidir.

Sonuç

MÖ 911-612 yılları arasında büyük bir imparatorluk kuran Asurlular, iyi organize edilmiş bir istihbarat ağına sahiptirler. İstihbarat raporlarıyla edinilen bilgiler imparatorluğun Anadolu'daki varlığını sürdürebilmesi açısından stratejik öneme sahiptir. Yeni Asur İmparatorluğu'nun en önemli rakiplerinden biri Urartu krallığı olduğu düşünüldüğünde, Urartu ile sınırı bulunan eyaletlerden neden çok fazla rapor geldiği ve II. Sargon döneminde Asur eyaletine dönüştürülen Marqasi gibi Urartu'dan uzak bölgelerden neden bir istihbarat raporunun gelmediği bu açıdan daha anlaşılabilir. Asur'un Anadolu'dan elde edeceği istihbarat raporları bölgedeki çıkarları ve varlığı açısından önem arz etmekteydi. Asur'un Anadolu'da kurduğu istihbarat sisteminin dikkat çeken noktalarını şu şekilde sıralamamız mümkündür; İstihbarat sistemi içerisinde hiyerarşik bir düzen dikkat çekmektedir. Casus ve muhbirler başta olmak üzere Asur devletinin istihbarat elde etmek için her türlü

56 SAA 1 29: 1-22.

57 SAA 5 105: 16-Ay. 3.

imkânı kullandığı anlaşılmaktadır. İstihbarat önce Asur'un Anadolu'daki valilerine iletilirdi. İstihbarat sistemi içerisinde valiler önemli bir yer tutmaktaydılar. Valiler bu bilgileri bazen direk krala yazarken bazen de başta veliaht olmak üzere kral erkânına yazardı.

Asur istihbarat sistemi içerisinde vassal devletlerin krallarına da önemli görevler düşmekteydi. Bu krallar elde ettikleri bilgileri Asur kralına rapor etmekteydiler.

İstihbarat sistemi içerisinde vali ve vassal kralların dışında, vassal krallıklarda görev yapan bazı Asur temsilcilerinin de istihbarat ağı içerisinde önemli görevler üstlendiklerini görmekteyiz. Kumme'de Asur temsilcisi olarak görev yapan Aşşür-rēšūwa bu duruma en iyi örnektir.

Asurlular kurdukları bu istihbarat ağı sayesinde Urartu kralının askeri seferlerinin yanı sıra Urartu valilerinin askeri, siyasi ve sosyal faaliyetleri hakkında bilgiler edinebiliyordu. Urartu ülkesinden elde edilen bu bilgiler, Asur kralına nasıl bir yol izlemesi gerektiği hususunda yol gösterici oluyordu. Asur kralı bu bilgiler ile vassal kralların düşmanca faaliyetlerinden de önceden haberdar oluyor ve önlemler alabiliyordu.

Kaynaklar

Black, Jeremy, Andrew George, and Nicholas Postgate, *A Concise Dictionary of Akkadian (CDA)*, ed. Karl Hecker und Walter Sommerfeld, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2000.

Dezsö, Tamás, “Neo-Assyrian Military Intelligence” in: Neumann, H., et al., ed., *Krieg und Frieden im Alten Vorderasien, 52e Rencontre Assyriologique Internationale*, Münster, 17.-21. Juli 2006, (*Alter Orient und Altes Testament, 401*), Münster 2014., s. 221- 235.

Dietrich, Manfred, *The Neo-Babylonian Correspondence of Sargon and Sennacherib (SAA 17)*, Helsinki 2003.

Dubovský, Peter, *Hezekiah and the Assyrian Spies: Reconstruction of the Neo-Assyrian Intelligence Services and Its Significance for 2 Kings 18–19*, *Biblica et Orientalia* 49. Rome: Pontifical Biblical Institute 2006.

Elayi, Josette, *Sargon II, King of Assyria*, Atlanta 2017.

Fales, Frederick Mario and John Nicholas Postgate, *Imperial Administrative Records, Part I: Palace Administration, (SAA 7)*, Helsinki 1992.

Frances Reynolds, *The Babylonian Correspondence of Esarhaddon and Letters to Assurbanipal and Sin-šarru-iškun from Northern and Central Babylonia (SAA 18)*, Helsinki 2003.

Günbatı, Cahit, Salih Çeçen, L. Gürkan Gökçek ve Faruk Akyüz, *Kahramanmaraş'ta Bulunmuş Yeni Asurca Belgeler*, TTK Yayınları, Ankara 2020.

Henry William Frederick Saggs, *The Nimrud Letters, 1952*, (Cuneiform Texts from Nimrud, 5), London 2001.

Honggeng, Guo, “The Assyrian Intelligence Activities during the Assyrian Empire”, *Journal of Assyrian Academic Studies*, 18/2 (2004), 59-71.

Hunger, Hermann, *Astrological Reports to Assyrian Kings (SAA 8)*, Helsinki 1992.

Kesser, Karlheinz, “Royal Roads and other questions of the Neo-Assyrian Communication System”, in S. Parpola and R. M. Whiting (Hrsg.), *Assyria 1995. Proceedings of the 10th Anniversary Symposium of the Neo-Assyrian Texts Corpus Project*, Helsinki: Helsinki University Press (1997), 129- 136.

Kessler, Karlheinz, *Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens: Nach Keilschriftlichen Quellen d. 1. Jahrtausends v. Chr.*; Beihefte zum Tubinger Atlas des vorderen Orients. Reihe B, Geisteswissenschaften, No. 26. Wiesbaden: Reichert 1980.

Kwasman, Theodore, *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part I: Dated and Datable Texts*. Helsinki 1991.

Lanfranchi, Giovanni B. and Simo Parpola, *The Correspondence of Sargon II, Part II: Letters from the Northern and Northeastern Provinces (SAA 5)*, Helsinki 1990.

Luukko Mikko, and Greta van Buylaere, *The Political Correspondence of Esarhaddon (SAA 16)*, Helsinki 2002.

Luukko, Mikko, *The Correspondence of Tiglath-Pileser III and Sargon II from Calah/Nimrud (SAA 19)*, Helsinki 2012.

Matney, Timothy, John Macginnis, Dirk Wicke ve Kemalettin Köroğlu, *Şyaret Tepe: Asur İmparatorluğu'nun Anadolu Sınırlarını Keşfederken*, İstanbul 2017.

Parker, Bradley J., "Garrisoning the Empire: Aspects of the Construction and Maintenance of Forts on the Assyrian Frontier", *Iraq*, 59, (1997), s. 77 – 88.

Parpola, Simo and Micheal Porter, *Helsinki Atlas of the Near East in the Neo-Assyrian Period*, Finland 2001.

Parpola, Simo, *The Correspondence of Sargon II, Part I: Letters from Assyria and the West (SAA 1)*, Helsinki 1987.

Ponchia, Simonetta, "Communicational Procedures And Administrative Structures In The Neo Assyrian Empire", *State Archives of Assyria Bulletin Volume XVI*, (2007), 123-143.

Radner, Karen, "Hired Labour in the Neo-Assyrian Empire", *State Archives of Assyria Bulletin* 16, (2007), 185-226.

Roaf, Micheal, *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East*. New York/Oxford 1990.

Toptaş, Koray ve Faruk Akyüz, "A Neo-Assyrian Sale Contract from the Province of the Chief Cupbearer (rab-šāqê) kept at the Hasankeyf Museum (Batman)", *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie aop*, (2020), 1-11.

